



## Osmanlı'dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri <sup>□ □</sup>

*Civil-Military Relations from the Ottoman Empire up to Today*

Begüm Burak\*

### Özet

*Bu çalışma Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) siyasal alandaki konumunun ana belirleyicilerini ortaya koymaya çalışmaktadır. TSK'nın genelde laik ulus devlet, özelde ise Kemalist ideoloji için taşıdığı iddia edilen "koruyucu" rolüne ışık tutmak için Türkiye'deki askeri müdahalelerin tarihsel, teorik, yasal ve kurumsal özellikleri incelenecektir. Bilindiği üzere, Türk ordusu ulus-devlet yaratma sürecinde önemli bir rol oynamış ve modernleşme sürecinin de taşıyıcı gücü olmuştur. Bu sebeple, ordunun erken cumhuriyet tarihinden günümüze kadar siyasal alanda konumlanmasında kayda değer bir meydan okumayla karşılaşmadığı iddia edilebilir. Diğer modern ordulardan farklı olarak, TSK ülkeyi "iç düşman" unsurlarından koruyacak yasal ve kurumsal bir özerkliğe sahiptir. "İç düşman" konsepti siyasal İslam ve Kürt milliyetçiliğine atıfta bulunarak TSK'nun siyasal alanına direkt ve(ya) dolaylı müdahalelerine zemin hazırlamaktadır. Günümüz Türkiye'sinde hala neden Türk ordusunun kendini rejimin nihai koruyucusu olarak gördüğü cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Bu bağlamda, sivillerin rolü, siyasal kültür, tarihi arkaplan, sosyo-kültürel yapı, ekonomik gelişmişlik seviyesi ve yasal/anayasal düzenlemeler ele alınıp son kertede bu çok boyutlu faktörlerin askeri elitlerin siyasal rol edinmesine yol açtığı iddia edilebilir. Çalışmada, İslami kimliğin ve Kürt kimliğinin askeri elitler tarafından bir güvenlik meselesi olarak ele alınmasıyla birlikte Türk devletinin milletin kendinden korunduğu iddia edilmektedir.*

**Anahtar Kelimeler:** Türkiye; Askeri Müdahale; Türk Ordusu; Kemalizm; İç Düşman; Koruyuculuk.

### Abstract

*This paper tries to reveal the chief determinants of the Turkish Armed Forces' (TAF) role in political sphere. In order to shed a light upon the "guardian" role of the TAF for the secular nation-state in general and the Kemalist ideology in particular; the historical, theoretical as well as legal and institutional traits of the military interventions in Turkey will be analyzed. As already known, Turkish military played a key role in the nation-building process, hence the modernization era was also stimulated by the Army. It can be argued that, having a role like this, the military elites from the very beginning of the Republican era up to present, have not been experiencing any appreciable difficulties in placing themselves in the political life. Unlike its counterparts, the Turkish Army has a considerable amount of political and institutional autonomy which ultimately leads to emphasize its role in guarding the state from "internal enemies". This term of "internal enemy" refers to political Islam and Kurdish movement, and from time to time the TAF exercise direct and / or indirect political authority to a variety of extents. The question of why the military elites still regard themselves as the only guarantor of the Turkish state is a crucial one to be answered. The role of the civilians, the political culture, historical background, socio-cultural structure,*

<sup>□ □</sup> Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Türkiye'nin Siyasal ve Yönetiş Yaşamında 28 Şubat Süreci'nin Yeri Üzerine Bir İnceleme" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

\* Arş. Görv., Fatih Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi - İstanbul

level of economic development and legal regulations of Turkey, all to some extent affect that role of the Army. Here I argue that multidimensional factors are determinant in shaping the military's role in politics. In addition to that, by regarding the Islamic and Kurdish identities as security issues, the military gives itself the role of guardianship of the Turkish state too. The major argument of the paper is that, the Turkish Army protects the Turkish State from the Turkish nation in the context of "internal enemy" thanks to its so-called guardianship role of the Turkish State.

**Key Words:** Turkey; military intervention; Turkish Army; Kemalism; internal enemy; guardianship.

## Giriş

Silahlı Kuvvetlerin, Osmanlı Devleti'nin çözülme döneminden itibaren yönetim ve siyasette etkili olduğu ve giderek bu etkili konumunu güçlendirdiği ileri sürülmektedir. Osmanlı'dan bu yana en güçlü ve köklü kurum olan ordunun, birçok kaynaktan özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde savunmadan ziyade politikayla ilgilendiği belirtilmektedir.<sup>1</sup>

Modernleşme çalışmalarının ilk başlatıldığı kurum olan ordunun, Cumhuriyet'in ilanında etkin bir rol üstlendiği ve kurucu ideoloji olan Kemalizm'in asli taşıyıcısı olduğu bilinmektedir. Askeri bürokrasinin sistem içinde özerklik kazanımı, Osmanlı'nın son dönemlerinde başlamış, erken cumhuriyet döneminde kısmen zayıflamış fakat 1960 sonrasında kuvvetlenmiştir. 1971 ve 1980 müdahaleleri neticesinde bu özerklik halinin arttığı ve çeşitli biçimlerde yeniden üretildiği görüşü birçok yazar tarafından paylaşılmaktadır.<sup>2</sup>

Ordunun sahip olduğu tarihsel-kültürel miras ordunun siyasal özerkliğini beslemiş ve ordu Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana rejimin ve Atatürk ilkelerinin koruyuculuğu rolünü ciddi bir meydan okumayla karşılaşmadan sürdürmeyi başarabilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'de asker-sivil ilişkilerinin seyrinin Türk ordusunun rejimi "iç düşman"lardan koruma çizgisiyle paralellik arz ettiği ileri sürülebilir. Bu ise Türkiye'de demokratik pekişmenin önündeki en önemli engellerdendir.

## 1.Osmanlı'da Ordu – Siyaset İlişkilerinin Seyrine Kısa Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nin çözülüş sürecine girmesiyle birlikte ordunun önceki dönemlerden farklı olarak toprakları koruma ve padişahın bu topraklara hükmetmesinde anahtar rol oynama işlevini yitirdiği bilinmektedir. Zayıflayan siyasal otoriteye koşturucu olarak, orduda siyasallaşmanın vücut bulduğu ve klasik dönemde padişahın otoritesine tabi olan ordunun bu konumundan sıyrıldığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda yeniçerilerin eylemlerine işaret etmek klasik dönemdeki ordu-siyaset ilişkilerinin seyrinin önemli ölçüde değiştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yönetime muhalefetin yoğunlaştığı yıllarda yeniçeri saflarındaki isyanlar padişahların tahttan indirilmesine hatta ölümüne yol açmıştır. Modernleşmenin başlatıldığı kurum olan ordunun, Osmanlı'da bir orta sınıf (burjuvazi) yokluğunun da etkisiyle anayasanın ilanı ve meşrutiyetin ilanında öncülük ettiği bilinmektedir. Osmanlı mirası, modern

<sup>1</sup> Bu konudaki bir görüş için. bkz. Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007, s.50-51.

<sup>2</sup> Askeri bürokrasinin özerkliği ile ilgili görüşler için bkz. Ümit Cizre, **Muktedirlerin Siyaseti**, Çev. Cahide Ekiz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999; Ali Bayramoğlu, **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007; Hikmet Özdemir, **Rejim ve Asker**, İstanbul, Afa Yayınları, 1989; Metin Öztürk, **Ordu ve Politika**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993; Serdar Şen, **Geçmişten Geleceğe Ordu**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 2000; Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006.

Türkiye tarihindeki ordu-siyaset ilişkilerinin anlaşılmasına yardımcı olması bakımından önem taşımaktadır.

Giderek sultana karşı isyancı ve kimi zaman ulema ile birleşerek reform karşıtı bir çizgi benimseyen yeniçeri ordusunun<sup>3</sup> II. Mahmut tarafından 1826’da lağvedilmesi sonrasında klasik dönemin kurumsallaşma yapısı özellikle ordu bağlamında büyük ölçüde değişime uğramıştır. Örneğin 1841’de örgütlenme açısından yerel komutanları olan eyalet orduları teşkil edildi. Merkezi bürokrasi de güçlendirilerek ordu saflarındaki siyasileşme (yeniçeri zihniyeti) bertaraf edilmeye çalışıldı. Ancak ilerleyen dönemde açılan askeri okullar, yine yönetime muhalif askerlerin çıkmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan Harbiye Mektebi askerlerin politizasyonuna kapı aralayan bir okul olarak değerlendirilmektedir. Askerlerin siyasallaşmasına rağmen, teknik yönden güçlenen ordunun yine zamanın en önde kurumu olduğu bilinmektedir.<sup>4</sup>

Tanzimat döneminde asker – sivil ilişkileri bağlamında önemli bir olay olarak değerlendirilen Kuleli Olayı, (1859) ordu ve siyaset arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından dikkate değerdir. O yıl, kendilerine ‘Fedailer Cemiyeti’ diyen bir grup Sultan Abdülmecit’i devirmek ve icap ederse katletmek için bir komplo girişiminde bulundular. Adı geçen cemiyet, bazı alt ve orta rütbeli subaylardan oluşan 40 – 50 kişilik bir örgüttü. Aynı yıl içerisinde komplocular tutuklandılar. Fedailerin düşünce itibarıyla liberal oldukları ileri sürülüyor. Bu nedenle 1876 anayasal hareketinin öncüleri olarak görülüyorlar. Diğer bir görüşe göre ise fedailer bu dönemde, azınlıklara verilen ödünlere muhalif olan gençlerdir.<sup>5</sup>

Öte yandan, 1876 Anayasal Devrimi’nin gerçekte askeri bir darbe niteliğinde olduğu ileri sürülmektedir. Padişahın yetkilerine kimi kısıtlamaların konulması gerektiğine inanan üst düzey sivil ve askeri memurlar grubu bu harekette etkin rol oynamışlardır. Bu anayasal devrim Tanzimat’ın asker ve sivil isimlerinin aktif rolünün ürünüydü, denilebilir. II. Abdülhamit’in yönetiminde gerek asker gerekse sivil çevreleri kontrol ve disipline eden bunun yanı sıra yoğun jurnal faaliyetleriyle öne çıkan bu dönem, 1878 yılında parlamentonun sultan tarafından süresiz tatil ilan edilmesiyle mutlakıyetçi bir yapı kazanmıştır. Siyasi daralmaya karşı II. Abdülhamit eliyle açılan modern okullar ve özellikle Harbiye mektepleri sayesinde, yeni bir teknokratlar sınıfı da oluşum halindeydi. Bu dönemde yapılan bürokratik reformlar sayesinde ilk kez idarede asker – sivil ayrışmasına gidildi ve idare ‘sivil’ bir hal aldı. İdaredeki bu ayrışma sayesinde ordunun yönetime doğrudan doğruya dahil olma imkanı tasfiye edilmiştir. Bu bağlamda, eskinin hem komutan hem yönetici olan valisinin yerine sadece komutan olan ordu komutanları getirilmiştir.

II. Abdülhamit Dönemi’nde ordunun, hem teşkilat yapısında hem de teknik donanım bakımından çağdaş bir görünüm kazandığı bilinmektedir. Fakat yönetime dolaylı da olsa özellikle ordu saflarından muhalefet güçlenmekteydi. Alaylıların yönetimce kayırılması

<sup>3</sup> Bu ordu devşirmelerden müteşekkildi. Ancak son zamanlarda bu kurum da bozuldu ve rejime tehdit sunar hale geldi. Lağvedilmesi olayı “ Vaka-i Hayriye” yani “Hayırlı Olay” olarak bilinir. Sonradan bu ordu yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu kurulmuştur.

<sup>4</sup> Cemal Özkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ordu” **Tanzimat’tan Cumhuriyete Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, C.5. s.1215, 1261.

<sup>5</sup> William Hale, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil Yayınları, 1996, s. 33.

muhalefeti daha da görünür hale getirmeye başladı. Askerler arasında terfi yolsuzlukları gibi şikayetlerin artması ve bunların giderek rejime duyulan güvensizlikle çakışması Osmanlı ordusunu aktif politikanın içine sürükleyen çok önemli bir unsur olarak belirtilmektedir. Ayrıca yeni okullardaki pozitivist eğitim tarzı askeri öğrencileri adeta harekete geçmeye sevk ediyordu. İstibdat rejimine hoşnutsuzluklarını perçinleyen bu eğitim tarzı ile askerler, kendilerini değişimin öncüleri olarak görmeye başlamışlardır.

1889'da Mekteb-i Tıbbiye de kurulan İttihad-i Osmanlı Cemiyeti bu tepkilerin vücut bulduğu bir örgüt niteliğindedir. 1895 itibarıyla bu yapılanma Fransa'da kendine Jön Türkler adını vermişti. 1876 – 1908 arası 'ordu - siyaset - devlet' odaklı bir okumada ordunun dominant rolünün oluşum süreci göze çarpmaktadır. Şöyle ki, 1876'da olduğu gibi muvazzaf subayların desteği olmadan, sultanın otoritesine karşı durmak çözülme dönemi de olsa zordu. Ancak açılan askeri okullar kanalıyla mektepli subay kesiminin yoğunluk kazanan istibdat karşısı duruşu ve siyasileşmesi sebebiyle yönetime muhalif sesler ordu desteğiyle vücut bulabilmekteydiler.

1908'deki Jön Türk Devrimi \ Temmuz Devrimi tıpkı 1876'daki gibi muvazzaf subayların geniş desteğiyle vuku buldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yıllarda, ittihatçı kanat ve liberal kanat biçiminde hiziplere ayrılmışken 1908 Devrimi'ni<sup>6</sup> fiilen gerçekleştiren ordudaki bölünme muhafazakârlar, liberaller, ittihatçılar ve tarafsızlar arasında görülmekteydi. Tarafsızlar, siyasileşmiş askerler istemiyorlar ve ordunun sadece savunma odaklı olmasını düşünüyorlardı. Muhafazakar kesim padişaha daha bağlı ve alaylı idiler. İttihatçılar hem mektepli olmalarıyla hem de aktif siyaset içinde yer almalarıyla yönetime tehdit niteliğindediler. Devrime bağlılık anlamında ise komuta düzeyindeki subayların devrime bağlı oldukları gözlemlenmekteydi.

Bu dönemde orduyu siyasileşmeye iten sebeplerin başında iktisadi ve sosyo-politik nedenlerin olduğunu görürüz. Maaşların düşüklüğü, yönetimin alaylı subayları kayırması, terfi şikâyetleri ile siyasal, toplumsal ve yönetsel zapt- u rapt hali askerleri hoşnutsuz kılmaktaydı. İTC – ordu ilişkilerine değinmek gerekirse, cemiyetin ordusu değil de ordunun cemiyeti söz konusuydu.<sup>7</sup> Cemiyet adeta orduya bağımlı gibiydi, ancak küçük rütbeli subaylar arasında asker - sivil ilişkilerinin seyri farklıydı. Bu kişilere göre, cemiyete mensup olmak sivil ve asker üyeler arasında bir statü üstünlüğü hasil etmiştir. Özellikle zabıtlar, bu duygunun etkisiyle normal dönemlerde asla yapamayacakları faaliyetlere girişmişlerdi. Örneğin bu zabıtlar, Meşrutiyet'i ilan etmek için önce dağa çıkıp, sonra sokağa dökülmüşlerdir. Kışlarına dönmeye de mesafeli duran bu zabıtlar için kışla zaten hürriyet olmadan, istibdat yıkılmadan dönülecek bir yer değildi.<sup>8</sup>

Bu dönemde politik bütünlüğü olmayan ordunun iktidarı büyük oranda Mahmut Şevket Paşa'nın elindeydi. 1909'daki isyancı hareket (31 Vakası) bu komutan tarafından bastırılmıştı. Ancak Mahmut Şevket Paşa, ordunun politizasyonunu desteklemiyor ve isyanın İTC adına değil, ülke adına bertaraf edildiğini özellikle vurguluyordu. Ordu, bu tarihten sonra

<sup>6</sup> Bu devrim için bkz. Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995; Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908 – 1914)** Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1986.

<sup>7</sup> Ahmet Turan Alkan, **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2001, s. 51.

<sup>8</sup> A. e. s. 53.

<sup>9</sup> Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1985. s. 21- 22.

esas olarak mesleki gerekçelerle hareket ederken cemiyet, meşrutiyeti savunmaktaydı. Bu olayla ilgili bir değerlendirme ise şöyledir: Hareket Ordusu'nun isyanı bastırması sultanın işine gelmiştir, ancak liberaller arasında ordunun ani hareketi endişe yaratmıştır.<sup>9</sup>

II. Meşrutiyet Devri'nde ordu – siyaset ilişkilerinin bir başka önemli olayı da 1912'de gerçekleşen Halaskar Zabitan Hareketi'dir. Kendilerine “Kurtarıcı Subaylar” diyen bir grup, seçimlerin yenilenmesini ve ordunun siyaset yapmamasını talep ediyordu. Sundukları beyannameye aslında kendileri de siyaset yapmaktaydılar, örneğin meşrutî esaslara dayalı bir yönetim talep ediyorlardı. Bu hareket neticesinde ittihatçı kesimce desteklenen Sait Paşa hükümeti çekilmek zorunda kaldı.

Öte yandan bu dönemde, askerın siyasal alanda konumlanmasına izin vermeyecek yasal düzenleme girişimlerine de gidildi. Tam ismi, “*Mensubin-i Askeriye'nin Riyaset ile Men'i İştigali Zımında Askeri Ceza Kanunu'na Zeyil Olmak Üzere Tanzim Olunan Layiha-i Kanuniye*” olan yasa teklifi meclise sevk edilmişti ancak bu tekliften bir sonuç çıkmamıştır.<sup>10</sup>

## 2. Erken Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi: Kurucu ve Kollayıcı Güç Konumundaki Ordu

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, subaylar, bürokratlar ve toprak sahipleri kısaca Jön Türk iktidar yapılanmasının orta kademeleri direniş hareketinin liderliğine soyundular. 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşunda da bu kadrolar başroldeydi. Milli Mücadele kadroları geniş ölçüde İttihatçılardan oluşmaktaydı. Cumhuriyet kurulduktan sonra da aynı kişiler yönetimi ellerinde bulundurmuşlardır. Askerler cephesine bakacak olursak Mete Tunçay'ın ifadesiyle Paşalar Komplosu'ndan sonra orduda Mustafa Kemal Paşa'ya başkaldırabilecek hiçbir önemli komutanın kalmamış olduğunu görürüz. Bir anlamda ordu tamamıyla kendisine bağlı komutanlardan oluşmaktaydı.<sup>11</sup>

1924'teki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyiminden sonra Atatürk, devrimler için daha uygun bir ortam yaratmak amacıyla İzmir suikast girişimi (1926) sonrasında ordudaki muhalif seslerin tasfiyesine dönük bazı yasal düzenlemelere önyak oldu. Bu düzenlemelerin en önemlisi aynı anda hem orduda hem de mecliste yer alınmasını yasaklayan kanundur. Ancak 1920 ve 1924 yılları arasında görev yapan altı kabinede Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ( İsmet ve Fevzi Paşalar) bakanlar kurulunun üyesi olarak görev yapmışlardır. Buna ek olarak “ Müdafaa-i Milliye vekâletinde de Fevzi, Refet ve Kazım Paşalarla, kabinede her zaman iki generalin bulunduğu görülmektedir.”<sup>12</sup> Diğer yandan, 1925'teki Takrir-i Sükun Kanunu sonrasında tüm muhalefet susturulmuştur. 1930'daki güdümlü demokrasi deneyinden ( Serbest Cumhuriyet Fırkası) sonra ise resmen tek parti devrine girilmiştir.

Öte yandan, Kurtuluş Savaşı yılları asker - sivil ilişkilerinin seyri açısından önemlidir, zira bu yıllarda asker siyasetten uzakta tutulmak isteniyor ancak olağanüstü savaş koşulları

<sup>10</sup> Ahmet Turna Alkan, a. g. e. , s. 144.

<sup>11</sup> Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kuruluşu: (1923 – 1931)*, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1981, s. 113.

<sup>12</sup> A. e.

sebebiyle de asker, siyaset yapıyordu. Bu yıllarda savaşın da etkisiyle ordu giderek daha merkezi ve özerk bir hal almıştır. Mete Tunçay'a göre ise ordu, 1923 sonrası peyderpey yönetimin yasama kolundan yasal olarak uzaklaştırılacaktı. Örneğin, Askeri Ceza Kanunu'nun 148. maddesiyle ordunun siyasete karışma yasağı pekişmiş oldu. Açıkta siyasi konuşma yapmak, siyasi nitelikli bildiri hazırlamak, imzalamak veya basına yollamak bir ordu mensubu için suç addediliyordu. Ayrıca, tek parti dönemi boyunca Silahlı Kuvvetlerin hükümetin icraatlarını destekleyen bir konumda olduğunu kurulan İstiklal Mahkemeleri ve Sıkıyönetim Mahkemeleri gibi kurumlardan da anlayabiliriz.

Atatürk özelinde konuya eğilecek olursak, Atatürk'ün asıl hedefinin, orduyu siyaset dışında tutmak değil, ordunun kendine ve çevresine bütünüyle sadık kalmasını sağlamak olduğunun iddia edildiğini görürüz.<sup>13</sup> Tek parti döneminde asker - sivil ilişkilerinde askerin geri planda kaldığı görülmektedir. Ümit Cizre'ye göre, bu dönemde ordunun sivil siyasette ağırlık taşınamamasının nedeni, ordunun rakip bir iktidar odağı olarak güçlenmesine engel olmasıdır.<sup>14</sup> Özellikle devrimlerin uygulanmasında ve yeni rejimin yukarıdan aşağıya doğru içselleştirilmesinin sağlanmasında Silahlı Kuvvetler, adeta sivil siyasi otoritenin bir aracı olarak çalışmıştır.

Atatürk'ün ölümünden sonra, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla ordunun üst kademesiyle siyasal iktidar arasında mesafe konulmuş oldu. 1944'te Fevzi Çakmak'ın emekliliği İnönü tarafından sağlanmıştır. Çakmak sonrası Genelkurmay Başkanlığı'nın Savunma Bakanlığı'na karşı sorumlu hale getirilmesiyle birlikte ordunun özerkliğini sınırlama yönünde bir girişim olmuştu ki bu daha sonra geçilecek liberal demokratik sistem için de olmazsa olmaz bir şarttı, zira demokratik bir sistemde askerler meşru hükümetin üzerinde yer alamazlar.

İnönü Dönemi'nde ordu - siyaset ilişkilerinin önemli bir unsuru da devrimler özelinde ele alınabilir. Özellikle 1939 – 1944 yılları arasında, TSK Kemalist Devrim'in koruyuculuğu işlevini üstlenmişti.<sup>15</sup> Sıkıyönetim Mahkemeleriyle İstiklal Mahkemelerinin yaptıkları işbölümü ve devrimlerin benimsenmesinde askerlerin oynadığı etkin rol (örneğin tarikatların ve dergâhların kapatılmasında) buna örnek olarak sunulabilir. Ayrıca 1939'da başlayan Milli Şef Dönemi'nde bürokrat sınıfının siyasal elite göre daha aktif olduğu gözlemlenmektedir. Zaten yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan gücün burjuvazi değil bürokrasi olması da<sup>16</sup> bu gözlemi doğrular niteliktedir.

İlerleyen yıllarda, Silahlı Kuvvetler Kemalist Devrim'in iktidar ortaklığından özellikle CHP'nin seçim yenilgisinden sonra çıkacaklardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönemde subayların hoşnutsuzlukları sadece iç politika odaklı değildir, dış dinamikler de (NATO üyeliği gibi) rol oynamıştır. Bununla birlikte 1950'deki iktidarın el değiştirmesi olayı iç dinamikler açısından belirleyici sonuçlar doğurmuştur. Tabanı itibarıyla CHP'den oldukça

<sup>13</sup> Aktaran, William Hale **a. g. e.**, s. 76.

<sup>14</sup> Ümit Cizre, "Egemen İdeoloji ve TSK: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz", Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, **a. g. e.**, s. 141- 42.

<sup>15</sup> Ümit Özdağ, **Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ordu -Siyaset İlişkileri**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1991, s. 126.

<sup>16</sup> Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 9.

farklı olan Demokrat Parti<sup>17</sup>(DP), kimi politika ve söylemleriyle ordu için müdahale zemini hazırlamıştır.

### 3.Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş ve Sonrasında Asker - Sivil İlişkilerinin Seyri Ya da Askeri Müdahaleler Zinciri

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Silahlı Kuvvetler genel itibariyle tarafsız bir strateji izlemiş ve savaşa katılmamıştır. Politik bağlamda ise, ordu içerisinde bu yıllardan itibaren ve özellikle 1950'lerle birlikte gizli örgütlenmeler (komita faaliyetleri) vücut bulmuştur. Albay Alparslan Türkeş (1960 Hareketi'nin öncülerinden bir isim), bizzat ordu içindeki faaliyetleri doğrular nitelikte bilgiler vererek bu dönemde askerlerin siyasileştiğini belirtmiştir.<sup>18</sup>

27 Mayıs 1960'ta ordu, seçilmiş bir sivil yönetimi devirmek için müdahale ettiğinde ordunun bu tavrını mümkün kılan sebeplerin bir kısmının hâlihazırdaki yapısal unsurlarda gizli olduğu bilinmektedir. Dönemin toplumsal, ekonomik ve siyasal özelliklerinden soyut bir değerlendirme, ordu – siyaset – devlet çerçevesindeki açıklamaları yetersiz bırakacağından çok partili siyasal yaşama geçiş ve sonrasını kısaca betimlemek konumuz açısından gereklidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, 'liberal demokrasi' zafer kazanmıştı ve yeniden yapılanan dünya siyasetinde, Türkiye de Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana yüzünü batıya döndüğünden demokratik bir sistemi benimsemeliydi, zira batıya eklenmesi için bu şarttı. 1946'da CHP içindeki kimi muhalifler tarafından kurulan DP, bu sebeple İnönü'nün de desteğiyle politik arenada yerini almış oldu. Tabanı itibariyle tek parti yönetiminden mutsuz geniş bir halk kitlesine sahip olan DP, 1950'de iktidara geldi.

1954 seçimleriyle de gücünü perçinleyen bu parti, 1950'lerin ortasından itibaren mali sebepler ve kimi otoriter eğilimleri ve eylemleri sebebiyle politika üretmez bir hale geldi. 27 Mayıs'a götüren nedenler arasında DP'nin baskıcı bir rejim kurma girişimleri ve buna karşı giderek güçlenen muhalefet ve gençlik hareketinin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. 1953 sonrası siyasal haklara ve muhalefete kısıtlamalar getirildiği bilinmektedir.<sup>19</sup> Örneğin, DP çoğunluğunun kararıyla basına ve siyasal faaliyetlere yasaklar getirilmiştir. Öte yandan, yine bu dönemde üniversitelerin özerkliğinin bozulduğu da kaydedilen bir diğer gelişmedir. Bülent Tanör, 27 Mayıs'a götüren nedenleri ekonomik ya da sosyal değil, siyasal olarak nitelendirmektedir. Orduya müdahale imkanı veren siyasetin yapısal unsurlarına bakacak olursak Meclis çoğunluğunu elde eden siyasal partinin 'milli irade'yi temsil yetkisini yalnızca kendilerinde gördüğünden Hükümet ve parti içinde oluşan dar bir oligarşinin partinin meclis grubunu da denetim altına alarak 'milli irade'nin tek sözcüsü kimliğine bürünmüş olduğunu görürüz.

#### 3.1. Silahlı Kuvvetlerin Yönetime İlk Müdahalesi: 27 Mayıs 1960 ve Sonrası

Cumhuriyet tarihindeki<sup>20</sup> bu ilk askeri müdahalenin meydana gelmesinde ekonomik ve siyasal temeldeki sebeplerin yanında Cumhuriyet'in asker ve sivil elitlerinin statü ve itibar

<sup>17</sup> DP hakkında kapsamlı bir inceleme için bkz: Cem Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1990.

<sup>18</sup> Ümit Özdağ, **a. g. e.**, s.143.

<sup>19</sup> Bülent Tanör, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, 14. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 352.

<sup>20</sup> "...Cumhuriyet tarihine bakarsak Türkiye Devleti'nin kurullarla yaşamayı tercih ettiğini söylemenin ne kadar zor olduğunu görürüz. Devletin hukukun üstünlüğünden hoşlanmadığını, neredeyse süreklilik kazanmış 'istisna'

kaybının bu askeri müdahaleye zemin hazırladığı vurgulanmaktadır. Davut Dursun'a göre, Türk siyasal sisteminde merkez ile kenar (çevre) arasındaki fay hattının karşıt değerler ve ilkeler üzerinden yükselmesi ve her iki kesimin de temsilcilerinin demokratik tutumlara öncelik tanımaması darbeyi beslemiştir.<sup>21</sup>

27 Mayıs'ın önderlerinden Alparslan Türkeş'in kişisel kanaati ise 1960 öncesi subaylık mesleğinin bir mahkûmiyet ve mahrumiyet mesleği haline getirildiğidir. Bu anlamda Türkeş'in, gittikçe artan ekonomik sıkıntının ve kötü siyasal gidişin darbeyi kaçınılmaz kıldığını belirtmesiyle<sup>22</sup> bir bakıma bir asker olarak O'nun gözünde tüm suçun sivil liderlerde olduğu değerlendirilmesine ulaşabiliriz.

Sosyolojik anlamda merkez ile çevre arasındaki gerilim, ekonomik olarak artan enflasyon oranı ve işsizlik gibi faktörler ile siyasal anlamda Menderes ve partisinin otoriter icraatları ve duruşları 27 Mayıs'ta emir-komuta zinciri dışında gelişen bir askeri darbeye kapı aralamıştır ve siyasal iktidar askerlerce tümüyle devralınmıştır. Siyasal iktidarın askerlerce tümüyle devralınmasına zemin hazırlayan koşullar içinde, burjuvazi-bürokrasi dengesinin bozulması ve burjuvazinin bürokrasi aleyhine güçlenmesi sonucu oluşan tepkinin de önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir.

Darbeden sonra Milli Birlik Komitesi (MBK)<sup>23</sup> adıyla 38 kişilik bir grup oluşturuldu ve Mayıs – Ekim 1960 arası bu komite iktidardaydı. Daha sonra ordu destekli İnönü hükümetleri<sup>24</sup> kurulsa da sivil siyasete geçiş süreci sorunlu bir dönem oldu. Cemal Gürsel liderliğindeki MBK yasama organı olmanın yanı sıra fiilen perde arkasındaki kabine gibi hareket etmekteydi. Bu arada devrilen hükümet lideri Adnan Menderes, kabinesi ve tüm eski DP'li milletvekilleriyle birlikte 27 Mayıs'ta gözaltına alınmıştı. Mahkûmlar 19 ayrı davada suçlamalarla karşı karşıya kaldılar.

27 Mayıs'ın hazırlanmasında ve gerçekleşmesinde başlıca rolleri oynayan iki önemli kurum olan ordu ve üniversite, demokratik işleyişin tıkanmasına zemin hazırlayan yapısal unsurların yansımaları üzerinden (ekonomik gerilik, toplumsal bölünmüşlük gibi) hareket etmişlerdi. İktisadi bunalım ve gittikçe otoriterleşen DP politikaları ile ordudaki artan gerilim neticesinde askeri müdahale vuku bulmuştu. Orduda o yıllarda her kademedede gereğinden fazla general ve üst rütbeli subay vardı; bu, alt rütbeli subaylar için terfi şikayetlerini gündeme getirmekteydi. Öte yandan, ordunun modernizasyonu için eski subayların emekliye ayrılması gerekmekteydi ve bu da gerçekleşmiş oldu. Emekliye ayrılan kimi subaylar daha sonra sivil

---

koşullarını isteyerek sürdürdüğünü biliyoruz. Toplumla ilişki çerçevesinde bu istisna durumu somut olarak olağanüstü hal ve örfi idare rejimlerinde ortaya çıkar. **Devlet bir ulusal tehlike retoriği kullanarak kurallar üstü ve tabii ki hiçbir kaideye bağlanamayan, dolayısıyla da öngörülebilirliği olmayan bir hareket tarzını benimsemiştir**; bu niteliği ile de toplumdan gelen sınırlama taleplerine şiddetle karşı koymuştur.” ( Çağlar Keyder, “ Cumhuriyet Devleti Ne Kadar Güçlüydü?” **Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu**, Haz.Mürşit Balabanlılar, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, s. 334 – 35. ) Vurgular bana aittir.

<sup>21</sup> Davut Dursun, **27 Mayıs 1960 Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, İstanbul, Şehir Yayınları,2001, s.37.

<sup>22</sup> AlparslanTürkeş, **27 Mayıs ve Gerçekler**, Ankara, Berikan Yayınları, 2000, s.14.

<sup>23</sup> 38 kişilik komiteden sadece beşi tuğgeneral ve daha yukarı rütbedendi.- Cemal Gürsel, Fahri Özdilek, Cemal Madanoğlu, İrfan Başbuğ ve Sıtkı Ulay. Geri kalan 33 üye yüzbaşı binbaşı, yarbay ve albaylardan oluşuyordu. Tam liste için bkz. Walter F. Weiker, **The Turkish 1960 – 61 Revolution: Aspects of Military Politics**, Washington, Brookings Institution,1963, s. 119.

<sup>24</sup>“ Ordu + CHP = İktidar” formülü ileride bu parti için demokratik tutumu bakımından güven sorununa yol açan bir gelişme olarak kaydedilmektedir.



hizmetlerde görev aldılar. İkinci tasarruf ise, üniversiteye ilişkindir. Gerek darbe öncesi gerekse sonrasında üniversitelerle ilgili problemler mevcuttu. MBK darbenin hedefleri arasından ikinci önceliği üniversite kurumuna vermiştir.<sup>25</sup>

Öte yandan, Kurucu Meclis oluşturulmuştur. Bu aşamayla birlikte MBK'nın, iktidarı sivil ellere devri ilk defa gündeme gelmiştir. Ancak sivil siyasete geçiş sancılı bir süreç olacaktır, zira MBK lideri Gürsel ve general arkadaşları iktidarı sivillere devretmeden önce bu erken dönüğe muhalefet eden komite üyelerini bertaraf etmek zorundaydılar. Bu durum, MBK içindeki ilk ciddi krize yol açtı ve Türkeş ve diğer on üç radikalın - bunlar yapısal reformların icrasına dek uzun süreli bir askeri yönetimden yana tavır almışlardı - 13 Kasım 1960'ta komiteden atılmalarıyla sonuçlandı. "Ondörtler" demokrasiye soğuk bakan bir grup olarak nitelenmektedir. Bu tasfiyenin bir sebebinin de rütbelere arası çekişmeler olduğu bilinmektedir. Tasfiye olayı bu anlamda, generallerin ve ılımlıların zaferi olarak yorumlanabilir. Konumuz açısından şunun altını çizmek gerekir: Liberal demokrasinin temel ilkelerine karşı çıktıkları için bu tasfiye olayı vuku bulmuştur, zira bu radikal kliğin önemli bir ismi Yüzbaşı Muzaffer Özdağ, "Atatürk'ten daha ileri gidip O'nun eksik bıraktıklarını tamamlamak mecburiyetindeyiz!" demiştir.

Bu yıllarda ordu içinde Silahlı Kuvvetler Birliği<sup>26</sup> adlı bir yapılanma oluşturulmuştur. Bu örgüt, hem alt rütbelere gelecek müdahaleci adımlara karşı tetikteydi hem de MBK'nın faaliyetlerine göz kulak olmaktadır. Siyasi ortam ise hala gergindi. DP'lilerin yargılanma süreci ise bu gerilimi arttırmaktaydı. 21 Temmuz'da Kurucu Meclis seçimlerin 15 Ekim 1961'de yapılmasını oylayıp kabul etti. Politik alanda Kasım 1960 ve Temmuz 1961 arası dönem, sivil siyasal kurumların tedrici olarak yeniden kurulmasına tanık oldu. Ancak, 21 Ekim 1961'de sunulan "Çankaya Protokolü"<sup>27</sup> adeta bir darbe manifestosu niteliğindedir.

Yeniden yapılanan siyasal ve yönetsel sistemde çoğunluğun tahakküm riskine karşı Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar inşa edildi. Ayrıca 1961 Anayasası iki meclisli bir parlamentoyu öngörmekteydi. Yine bu anayasa ile düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlükleri

<sup>25</sup> Orhan Erkanlı, *Anılar..., Sorunlar..., Sorumlular...*, İstanbul, Baha Matbaası, 1972, s.44.

<sup>26</sup>Silahlı Kuvvetler Birliği, o sıralar varlığından pek kimsenin haberi olmayan bir şemsiye örgüt niteliğindedir. Aktif komuta mevkilerindeki üst rütbeli subaylar tarafından organize edilmişti. SKB, zaman zaman MBK'ya bir karşı-cunta gibi davranma tehdidinde bulunmuştur. Öte yandan bu örgütün faaliyetlerinin Gürsel ve arkadaşlarının, subayların genel desteğine sahip olmadıklarını ve ordu içinde bir bölünme tehlikesinin var olduğunu gösterdiği belirtilmiştir. Ayrıca o dönemde iki kez darbe girişiminde bulunan Talat Aydemir ve grubu da Ankara'da SKB Genel Konseyi adıyla düzenli olarak toplantılar yapıyorlardı. Menderes'in idam edilmesi olayının SKB'nin orta rütbeli subayları arasında hoş karşılandığı da belirtilmiştir, zira William Hale'e göre eğer bu idam gerçekleşmeseydi, örgüt içindeki orta rütbeli subaylar arasında ciddi bir huzursuzluk tehlikesi ortaya çıkardı. (William Hale, *a. g. e.*, s. 126 – 131). SKB hakkında bkz. Levent Ünsaldı, *Türkiye'de Asker ve Siyaset*, Çev. Orçun Türkay, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008, s. 75–79.

<sup>27</sup>Bu protokol ile ordu "yeni TBMM toplanmadan evvel duruma fiilen müdahale edeceğini ve seçim sonuçları ile MBK'nın fesh edileceğini" ilan ediyordu. Osman Metin Öztürk, *Ordu ve Politika*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993, s. 74.

<sup>28</sup> MGK'dan önce 1949 yılında Milli Savunma Yüksek Kurulu adı altında benzer bir teşkilat kurulmuştur. Bu teşkilatın görevi "milli savunma politikasını tespit ve topyekun milli seferberlik planının barışta hazırlanması" olarak tanımlanmış Milli Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı dışında başbakanı ve onun önerceği bakanları da içine almıştı. MSYK, gücü başbakana veriyor, gündemi onun tespit etmesini öngörüyordu. (Ali Bayramoğlu, *a. g. e.*, s. 77.)

garanti altına alınmaktaydı. “Sosyal Devlet” ilkesi ilk kez benimsenmiş oldu. 1960 sonrası önemli bir gelişme de iktisadi açıdan meydana gelmiştir. Ekonominin bir plan bağlamında, rasyonel bir şekilde yürütülmesi hedefler arasında öncelikliydi, zira ekonomik kötü gidiş politik kilitlenmeye gebe olmaktadır. Bu sebeple Devlet Planlama Teşkilatı kuruldu. Ancak şunu da belirtmek gerekir: Tüm bu gelişmelere ve yapısal yeniliklere rağmen 1961 Anayasası yapısal bir temel olmadan liberal siyasete geçişi sağlamakla bu liberal siyasetin gayet kırılğan olması sonucunu doğurdu. Bu kırılğanlık ve yapısal temel yoksunluğu, daha sonra rejimin sivilleşememe problemine zemin hazırlayan önemli bir etken olmuştur. Askerin yönetsel ve siyasal alandaki rolü, bu yapısal eksiklik ve ani benimsenen liberal siyaset ile pekiştirilmiştir, diyebiliriz.

1961 Anayasası'yla birlikte Silahlı Kuvvetler, anayasal bir kurum olan MGK<sup>28</sup> aracılığıyla Bakanlar Kurulu'na eşdüzeyde bir konuma yerleştirilmiştir. Böylece MGK Bakanlar Kurulu ile askeri bürokrasi arasında bağlantı da kuran bir kurum durumuna getirilmiştir. Öte yandan bu yeniden yapılanan sosyal, ekonomik ve siyasal yapının dışında, ordudaki müdahaleci hareketler de hala devam etmekteydi. 22 Şubat 1962'de ve 20 Mayıs 1963'te Talat Aydemir darbe girişimlerinde bulunmuş fakat başarılı olamamıştı. Özellikle 1962 ve 1963 arası dönemde çeşitli komplo hareketleri gözlemlenmektedir. Ancak yeni bir müdahale vuku bulmamıştır. 1963'teki başarısız darbe teşebbüsünden sonra görece bir asker-sivil uzlaşısından söz etmek mümkündür.

27 Mayıs sonrası ordunun siyasal ve yönetsel alanda özerklik kazandığı bilinmektedir. Mustafa Erdoğan'a göre “1776 Tarihli Virginia İnsan Hakları Bildirgesi'nin 13. maddesi'ne göre, ordu her durumda sivil gücün emri altında bulunmalıdır.”<sup>29</sup> Askeri bürokrasinin özerkliği liberal demokrasilerde orduya biçilen işlev ve role aykırıdır, ancak kriz ortamlarının Türkiye'de bu özerkliği sürekli beslediği de bilinen bir gerçektir. Askerlerin kendilerini siyasal ve yönetsel alanda konumlamalarının, onların kendilerini Atatürk Devrimleri'nin savunucusu olarak görmelerinden güç aldığı bilinmektedir. Bir subaya göre, 27 Mayıs gerçekte Atatürk Devrimleri'nin değişmez savunucusu olan genç kitlelerin bir eylemi olarak nitelenmektedir.<sup>30</sup>

### 3.1.1. Askeri Rejimlerin Sınıflandırılması ve 27 Mayıs 1960 Müdahalesi'nin Literatürdeki Yeri

Askeri rejim tipleri Eric Nordlinger ve Morris Janowitz'in klasikleşen anlatımlarında belirtilmiştir.<sup>31</sup> Buna göre her birinde ordunun şu ya da bu şekilde sivil otoriteye tabi olması ve kendisinin özerk bir siyasi güç uygulamaması anlamında pretoryen olmayan üç farklı asker-sivil kontrol ilişkisi modelinden söz edilmektedir:

Bu modellerin ilki *geleneksel-aristokratik* modeldir. Bu modelde askeri ve sivil güçler aynı aristokratik sınıf tarafından paylaşılır ve bu iki kesim arasında çatışmadan kaçınılır. Askeri elitin artan profesyonel uzmanlığı nedeniyle bu modelin modern devletlere

<sup>29</sup> Mustafa Erdoğan, *Rejim Sorunu*, Ankara, Vadi Yayınları, 1997, s.29.

<sup>30</sup> Talat Turhan, *27 Mayıs 1960'tan 28 Şubat 1997'ye: Devrimci Bir Kurmay Subayın Etkinlikleri*, İstanbul, Sorun Yayınları, 2001, s.167.

<sup>31</sup> Eric Nordlinger, *Soldiers in Politics : Military Coups and Governments*, Prentice Hall, New Jersey, 1977 ; Morris Janowitz, *Military Institutions and Coercion in The Developing Nations*, Chicago, University of Chicago Press, 1977.

uygulanamayacağı ileri sürülmektedir.<sup>32</sup> *Totaliter-nüfuz edici* modelde ise askeri otorite siyasi otoriteyle uyum içindedir. Sovyetler Birliği ve Çin'in komünist rejimlerinde bu model gözlenmektedir. Ayrıca askerlerin aşılana siyasal düşünceleri kabul etmesi ve askeri deneyim ile birlikte rütbe yükseltilmesinde önemli bir kriter olarak kabul edildiğinden mevcut siyasal düzeni kabul etmelerinin daha kolay sağlandığı ifade edilmektedir. Nordlinger'in deyiimiyle "siyasal uyum ödüllendirilir."<sup>33</sup>

Bir diğerk asker-sivil kontrol ilişkisi modeli ise *liberal-demokratik* modeldir. Bu modelde ordu, sivil iktidardan ayrılıp ona tabidir, depolitize ve oldukça profesyonelleşmiştir. Bu modelde ayrıca ordu, bütçesi ve iç yapısı hakkındaki düzenlemelerde sivil denetimi kabul eder. Ordu, sivil yönetimin politikalarını kabul etmese bile onun otoritesine bağlılık gösterir. Bu modelde sivillerin daha fazla sorumlulukları ve yönetim konusunda daha fazla becerileri olması nedeniyle, askerlerin sivillerin yanında ikincil bir konumda oldukları bilinmektedir. Bu modelde hükümet, karar ve eylemleriyle ordunun onuruna, uzmanlığına ve siyasal tarafsızlığına saygı duyduğunu açıkça göstermelidir. Ancak o zaman liberal modelin sivil kontrolü garantilediği belirtilmektedir.<sup>34</sup>

Bu modellerin yanında sivil kurumların görelî zayıflığı ve buna bağlı olarak ordunun ekonomik, toplumsal ve siyasî değışime müdahil olması bağlamında yukarıda bahsi geçen modellerin uygun olmadığı ülkelerde askeri rejimler yapıları, amaçları ve sivil gruplarla ilişkileri bakımından geniş bir çeşitlilik gösterirler.<sup>35</sup> Bu rejimler ise iktidarda kalma süreleri ve siyasî, toplumsal ve ekonomik yapılara müdahale etme dereceleri bakımından sınıflandırılmaktadırlar.

Tipolojileri şöyle açıklayabiliriz: *Riyaset* rejimleri ya da *Veto* rejimleri, iktidarı devralmadan hükümet kararları üzerinde veto yetkisini kullanarak etkide bulunurlar. Bu tip rejimler, genelde statüko yanlısı rejimlerdir. Bu rejim türünde sivil siyasî kurumlar işlemeye devam eder. Ancak siyasî kurumların kararları birçok alanda ordu tarafından denetim ya da yönlendirme altındadır. Bu nedenle riyaset rejimler, ordunun sivil bir yönetimi devirip yerine ordu için kabul edilebilir başka bir yönetim geçirdiği durumlarda görülmektedir. Bu rejimlerin genelde statükoyu korumayı amaçladıkları belirtilmektedir.

Süresiz elde tutmaya niyet etmeden ( Nordlinger 2 – 4 yıllık bir zaman aralığı öneriyor.) doğrudan siyasî iktidarı devralan *Muhafiz* rejimler, daha yoğun bir nüfuz elde ederler. Bu tip rejimler, sivil politikacıların yarattığı "pisliği temizleme"nin kendilerine düştüğünü iddia ederler. Bu rejim türünde askerler, askeri müdahaleye yol açan koşulların yeniden oluşmasına imkan vermeyen bir ortam oluşunca iktidarı sivil ellere terk ederler. Bütün askeri rejim türleri gibi muhafiz rejimler de baskıcıdırlar ve sivil hakları sınırlarlar, ancak bu sınırlama iktidar süresinin de sınırlı olmasına bağlı olarak çok uzun süre devam etmez. Muhafiz rejimler statükoyu korumak istedikleri fakat bunu yapmak için kötü uygulamaları ve eksiklikleri düzeltmeye de hazır olmaları anlamında ılımlı muhafazakârlar olarak da adlandırılmaktadırlar.<sup>36</sup>

<sup>32</sup> William Hale, a. g. e. , s. 258.

<sup>33</sup> Aktaran, Birsen Örs, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler [Bir Açıklama Modeli]*, İstanbul, Der Yayınları,1996, s. 102.

<sup>34</sup> A. e. , s. 101.

<sup>35</sup> Morris Janowitz, a. g. e. ,s. 83.

<sup>36</sup> William Hale, a. g. e., s.260.

Son olarak *Hükmedici* rejimler, önceki tiplerden çok daha ileri derecede denetim uygulamaları veya uygulamaya çalışırlar. İktidarda ise çok daha uzun soluklu kalmayı tercih ederler. Bu tür rejimlerde askerler, kendilerini devrimci ya da radikal modernleştirici olarak tanımlarlar. Toprak reformu ve ulusallaştırma gibi mekanizmalarla ekonomik ve toplumsal yeniden yapılanmayı sağlayarak ve mevcut siyasi kurumları devirerek politik güç dağılımında uzun erimli değişikliklere gitmeyi amaçlarlar. Bu değişimleri yapmaya çalışırken hükmedici rejimler medyayı katı bir denetime tabi tutarak kendi kurdukları örgütler dışındaki tüm örgütleri ve siyasi partileri kapatarak daha az radikal rejimlerden çok daha fazla baskıcı olurlar.<sup>37</sup>

Diğer taraftan bu değişimleri yapmaya çalışırken hükmedici rejimlerin medyayı katı bir denetime tabi tuttuğu ve kendi kurduğu örgütler dışındaki tüm siyasi partileri kapatarak daha az radikal rejimlerden daha çok baskıcı oldukları bilinmektedir. 1960 yılındaki ilk askeri müdahalenin, Nordlinger'in "gardiyan" veya "yönetici" tipleri arasında bir yere oturduğu ifade edilmektedir.<sup>38</sup> Ordu, ülke içindeki giderek artan siyasal gerilim ve çatışmayı durdurmak için diğer bir deyişle statükoyu muhafaza etmek amacıyla eylemde bulunmuştur. Öte yandan, 1960 müdahalesi ve seçimlere kadar süren askeri yönetim "gardiyan" tipe de benzetilmektedir. DP yönetiminin izlediği siyasalar nedeniyle subayların sosyo-ekonomik koşullarının bozulmasının da bu müdahalede etkisinin olduğunu göz önüne alırsak Ümit Cizre'nin ifadesiyle "ordu müdahale geleneğiyle bir anlamda, kendi kurumsal, onursal ve iktidarsal çıkarlarını sürdürme amacı" nı gütmektedir.<sup>39</sup>

### 3.2. 12 Mart Rejimi: Askerler, Siviller ve Krizle Gelen Muhtıra

1961 Anayasası ile radikal siyasetin başlaması ve siyasal yelpazenin sağda ve solda oldukça çeşitlilik arz etmesi siyasal ve toplumsal kutuplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Etkin kurumsal ve siyasal kanalların eksikliği sebebiyle bu toplumsal siyasallaşmanın yapısal temelden yoksun olarak başlanan liberal siyaseti giderek daha radikal bir hal almaya zorladığı bilinmektedir.

Genel olarak muhtıra öncesi bu dönem, Türkiye ekonomisinin ve karakterinin çok büyük bir değişim geçirdiği yıllara tekabül etmektedir, zira liberal siyaset dışında, Türkiye'nin 1960'lardan önceki ağırlıklı tarımsal ülke olma niteliği de değişmiştir ve on yılın sonunda güçlü bir sanayi sektörü oluşmuştur. Sermayenin gayrisafi milli hâsılaya katkısı neredeyse tarıminkine eşitlenmiştir, diyebiliriz. Bunu da hızlı bir kentleşme ve göç olgusu izlemiştir. 12 Mart Muhtırası'nın en önemli sebebi 1969 seçimleri olarak görülebilir. Bu seçimler sol kesimin demokrasiye ve parlamentarizme karşı daha da soğuk olmasına neden olurken askerleri mevcut çerçeveyi korumaya yöneltmiş, böylece 1961 sonrasında birlikte hareket edenler, birbirlerine ters düşmüşlerdir. 1969 sonrası, AP ve diğer sağ partilerin demokratik yollarla iktidardan uzaklaştırılmasının hayli güç olduğu anlaşılınca, sol kesimdeki darbeci eğilimler yoğunluk kazanmıştır ve demokratik gelişmeyi savunanlar, solda oldukça azalmışlardır.

Silahlı Kuvvetler içinde ise, 1963'ten sonra hiziplere bölünme söz konusuydu. Emir-komuta zincirinin dışından sol nitelikli müdahale tehdidi vardı. Ordu - siyaset ilişkisi bakımından bu dönemdeki önemli bir olay, o zaman Hava Kuvvetleri Komutanı olan

<sup>37</sup> A. e. , s. 259- 60.

<sup>38</sup> Aktaran, Birsen Örs, a.g. e. , s. 120.

<sup>39</sup> Ümit Cizre, a. g. m., s. 151.

Orgeneral Muhsin Batur tarafından sivil otoriteye verilen muhtıralardır. Batur, emrindeki komutan ve subayların görüşlerini aldıktan sonra Ocak 1970'te siyasal, ekonomik ve sosyal bunalımlara referans veren ve reformların gerekliliğini vurgulayan bir dosyayı MGK'ya sunmuştur. Ancak bu muhtıralardan bunalımların tasfiyesi ve\ya reformların icrası gibi neticeler çıkmamıştır. Bu dönemde giderek ordu içindeki huzursuzlukların arttığı gözlemlenmektedir.

Bu muhtıranın nedenleri ve zamanlaması hala net bir şekilde anlaşılmış değildir. Muhtıra, meclisi ve hükümeti “Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği... ciddi bir şekilde tehlikededir...” sonucuyla birlikte, “ülkeyi anarşiye, kardeş kavgasına ve toplumsal ve iktisadi huzursuzluğa sürüklemekten” sorumlu tutuyordu.

12 Mart sonrası “partiler üstü hükümet” modeli benimsendi. Nihat Erim hükümeti kurmakla görevlendirildi. Erim hükümeti toplumun ekonomik ve sosyal yapısının değişimine yönelik birtakım yasa tasarıları hazırlayıp, parlamentoya sunmuş ancak TBMM'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Müdahale sonrası kurulan askeri rejimi askerler ile sivil politikacılar arasında kurulan kararsız bir güç dengesine dayalı bir idare şekli olarak betimlemek mümkün. Askerlerin tarafında ise bu dönemde bölünmeler mevcuttu. Müdahaleye neden olan komutanlar arasındaki bölünme - Batur gibi reformistlerle esas vurguyu kanun ve düzenin gerekliliğine yapan Tağmaç gibi muhafazakarlar arasında olan - bu dönemde meydana gelen ayrı bir gelişmedir.<sup>40</sup>

Öte yandan, muhtırayı sunan askerlerin yasal çerçevede kimi değişikliklere gittikleri bilinmektedir. 22 Eylül 1971'de yapılan değişiklikle, sıkıyönetim konusunda yeni düzenlemelere gidildiği kaydedilmiştir. “Savaş hali, ayaklanma olması ya da vatan ve rejime karşı kuvvetli bir eylem olduğunu gösterir kesin belirtilerin meydana çıkması gibi sıkıyönetim ilanını gerektiren hollere, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü içten veya dıştan tehlikeye sokmak veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik yaygın şiddet hareketleri gibi holler de eklenmiştir.

Bu dönemde askeri bürokrasi açısından mevzuata eklenen önemli bir diğer gelişme de 13.05.1971 tarih ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun kabul edilmesidir. Bu kanun ile sıkıyönetim komutanının, sıkıyönetim bölgesinde genel güvenliği, huzuru ve kamu düzenini sağlamak amacıyla bir kısım temel hak ve özgürlüklerin kullanımının kısıtlanmasını ya da tamamen durdurulmasını da içeren bir dizi önlem alabileceği belirtilmiştir. Sıkıyönetim ilan edilen yerlerde işlenen kimi suçların sıkıyönetim mahkemelerinde ele alınacağı dikkate alınırsa askeri güvenlik bürokrasisine olağanüstü dönemlerde, sistem içerisinde güçlü bir yer verildiğini görürüz.<sup>41</sup>

12 Mart müdahalesinin yalnız AP açısından değil, Türk siyasal tarihi açısından da bir kilometre taşı olduğu bilinmektedir. Çünkü bu tarihten itibaren 1961 düzeninin getirdiği özgürlükler askerler tarafından budanmaya başlamış ve bu süreç 12 Eylül ile sürdürülmüştür. 1971 – 1973 askeri ara rejimi döneminde 1961 Anayasası'nın 55 maddesi değiştirilmiştir. 1971'deki anayasa değişiklikleri paketine AP'nin yanı sıra CHP ve Demokratik Parti grupları

<sup>40</sup> William Hale, a. g. e. , s.170.

<sup>41</sup>Seydi Çelik, *Osmanlı'dan Günümüze Askeri Bürokrasinin sistem içindeki Yeri*, İstanbul, Salyangoz Yayınları, s. 163.

da oy vermişlerdir. Ümit Cizre'ye göre, AP, devlet otoritesini kişi hak ve hürriyetleri karşısında güçlendirmeyi amaçlayan bu ara rejime en büyük desteği veren sivil kesimdir.<sup>42</sup>

Ara rejimin noktalandığı Mart 1973'teki cumhurbaşkanlığı seçimi ise, asker-sivil ilişkileri açısından sivillerin lehine bir sonuç yaratmıştır. 1961 ve 1965'te Meclis'in, komutanların sunduğu adayları cumhurbaşkanlığı makamına seçtiği bilinmektedir. 1973'te komutanların adayı, muhtırada imzası bulunan ve zamanın Genelkurmay Başkanı olan Faruk Gürler idi, ancak seçim sonunda sivillerin adayı olan Oramiral Faruk Korutürk bu makama hak kazanmış oldu. Bu dönem için TRT'nin adeta Gürler'in seçim bürosu gibi çalışmakta olduğu da dile getirilmiştir.<sup>43</sup> 1973 Cumhurbaşkanlığı seçiminde muhtıranın güçlü ismi Gürler'in seçilememesi olayının 12 Mart rejimini fiilen bitiren bir eylem olduğu bilinmektedir.

### 3.3. Siyasal Açmazlar, III. Askeri Müdahale ve Sonrası ( 1973–1983)

12 Eylül 1980 askeri darbesine giden yolda, parlamenter sistem tıkanıklığının etkisiyle sivil rejimin çöküşüne doğru gittiği bilinmekteydi. Ordu, parlamenter sistemin sorunları çözmede inisiyatif alamamasının itici gücüyle üçüncü kez yönetime el koyarak 12 Eylül 1980'de demokrasinin bir kez daha askıya alınmasına sebep olmuştur. Demokrasinin üçüncü kez rafa kaldırılmasına giden yolda, uygunsuz birleşimlerle kurulan koalisyon hükümetlerinin payının büyük olduğu bilinmektedir.

1980 askeri darbesine giden yolda ekonomik faktörler de belirleyici bir rol oynamıştır. 1977 – 1980 yılları arasında ekonominin oldukça kötü bir durumda olduğu kaydedilmektedir. İşçilerin devam eden huzursuzluklarıyla birleşen döviz kıtlığının (dolayısıyla petrol, hammadde ve yedek parça kıtlığı) kaçınılmaz olarak milli gelir üzerinde bunaltıcı bir etki yarattığı dile getirilmektedir. Ayrıca ilaç, margarin ve ampul gibi yaşamsal önemi haiz ürünlerin 1979 kışında sık sık piyasadan kaybolduğu veya karaborsaya düştüğü de bilinmektedir.<sup>44</sup>

Türk ordusunun standart ethosu – milli birlik ve laiklik düşüncesine sadakat -<sup>45</sup> 12 Eylül 1980 öncesi sarsılma yaşamaktaydı. Öncellerinden farklı olarak alt ve orta rütbeli subayların komplo ve harekete geçme hazırlıkları 12 Eylül öncesi yoktu. Bunun bir göstergesi olarak, önceki iki müdahalede olduğu gibi 12 Eylül 1980 Darbesi'ni, Silahlı Kuvvetlerde bir temizlik hareketi yani tasfiye olayı izlememiştir.

12 Eylül yönetiminin icraatlarına bakacak olursak, askerlerin hayatın neredeyse tüm alanlarında geniş ve derin değişiklikler yaptığına şahit oluruz. Sadece ekonominin faaliyet alanına dokunulmadığı bilinmektedir. Demirel Hükümeti'nin 24 Ocak 1980'de yürürlüğe koyduğu ekonomik istikrar programı askerlerce aynen korunmuştur.<sup>46</sup> Yeni hükümetin 21 Eylül'de yürütme yetkisi MGK'ya ait olmak üzere kurulduğu bilinmektedir. Başbakan emekli bir amiral olan Bülent Ulusu idi. Hükümet, daha çok bürokratlar, profesörler ve emekli subaylardan oluşuyordu.

<sup>42</sup> Ümit Cizre Sakallıoğlu, *AP- Ordu İlişkileri: Bir İnkılabın Anatomisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 111.

<sup>43</sup> A. e. s. 169.

<sup>44</sup> William Hale, *a.g. e.*, s. 192 –93.

<sup>45</sup> A. e., s. 200.

<sup>46</sup> A. e., s. 216.

1982 Anayasası'nın askeri otoriteye kazandırdığı yeni yetkilere bakacak olursak, bu Anayasanın muhtelif hükümleriyle askerlerin sivil yönetime geçişten sonra da devletin genel düzeni içinde etkili olmasını sağlayan bazı garantiler elde ettiğini görürüz. Orgeneral Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığına seçilmesi (Genelkurmay Başkanı ve MGK Başkanı olmasına ek olarak) 1982 Anayasası'nın geçici 1. maddesi ile sağlanmıştır.<sup>47</sup> Evren'in bu makama gelmesi için, Anayasanın cumhurbaşkanı seçimi için öngördüğü kuraldan bir defaya mahsus olarak vazgeçilmiş ve Anayasa hakkındaki halk oylaması ile birlikte cumhurbaşkanının doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesi sağlanmıştır.

1982 Anayasası'nın askeri otoriteyi güçlendirdiği bir diğer nokta da anayasanın Milli Güvenlik Kurulu'nu düzenleyen 118. maddesinde yer almaktadır. Buna göre kurulun asker üyelerine sayısal üstünlük sağlanmasıyla kararların bağlayıcılık rolü pekişmiş ve askerlerin sistem üzerindeki vesayeti<sup>48</sup> artmıştır. Diğer taraftan, 1982 Anayasası'nın<sup>49</sup> geçici 15. maddesi ile Milli Güvenlik Konseyi üyelerine ve 12 Eylül rejimindeki işlemlere sağlanan yargı bağımsızlığı da önem taşır, zira geçici 15. maddenin 3. fıkrasına göre, bu düzen içinde çıkarılan kanunlar, kanun hükmünde kararname ve diğer tasarrufların anayasaya aykırılığı iddia edilemeyecektir.

Askeri yönetim, yapılan seçimler sonrası 6 Aralık 1983'te resmen noktalanmıştır. Yaklaşık 3 yıl süren askeri yönetimin meşruluğunun 1960 ve 1971'dekinden çok daha az tartışılmalı olduğu bilinmektedir. Askerler eliyle yürütülen seçim kampanyası sonrası 20 Mayıs 1983'te kurulan Turgut Özal'ın partisi Anavatan Partisi seçimlerden galip çıkmıştır ve 1983'ün son günlerinde "sivil" siyasi yaşama yeniden geçilmiştir.

#### 4.1980'lerden 1990'lara Ordu-Siyaset İlişkileri

1980'lerde başlayan ve geleneksel siyasal yapıların çözülüşüne tanıklık eden bu evrede, 1983 sonrası yavaş yavaş devlet-dışı aktörlerin (Sivil Toplum Örgütleri) güç kazanmaya başladığı ve kültürel aidiyetlerin siyasileştiği kaydedilmektedir. Bilindiği üzere Türkiye'de ithal ikameci sanayileşmeye bağlı kalkınma modeli 1970'lerin sonlarına doğru bir bunalıma girmiştir. 24 Ocak Kararları ile Turgut Özal liderliğinde, kalkınma modelinin ulusalcı-devletçi bir stratejiden radikal bir biçimde ulusalötesi bir stratejiye kaydığı da bilinmektedir. Bu bağlamda değişen ekonomik yapıya koşut olarak siyasal ve yönetsel mekanizmalar da değişime uğramış ve serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte devlet, eski konumundan farklılaşmaya başlamıştır. Ekonomik liberalleşmeyle birlikte İslami sermayenin bir iktisadi aktör olarak güç kazanmasıyla siyasal alandaki farklılaşmayı sermaye yapısındaki farklılaşma izlemiştir.

Turgut Özal'ın başbakanken geleneksel kutsal devlet anlayışına aykırı olarak, sürekli bir biçimde devletin insanlar için var olan bir araç olduğu temasını işlemiş olduğu dile getirilmektedir. O'na göre devletin görevi, esas itibarıyla bireylerin önündeki engelleri kaldırmaktır. Aşkın devlet anlayışının aşındığı bu yıllarda Özal, Mustafa Erdoğan'a göre

<sup>47</sup> Serap Yazıcı, *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, Ankara, Yetkin Yayınları, 1997, s. 176.

<sup>48</sup> 1982 Anayasası'nın Milli Güvenlik Kurulu'na yansımaları ve ordunun sistem üzerindeki vesayetinin artması yönündeki bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Serap Yazıcı, *a. g. e.*, s. 184- 188.

<sup>49</sup> 1982 Anayasası, Ümit Sakallıoğlu'na göre, askeri kesime siyasal sistem içinde istisnai bir rol ve etkinlik sağlamış olduğundan, siyasal yaşama darbeler yoluyla doğrudan müdahaleyi adeta gereksiz kılmaktadır. ( Ümit Sakallıoğlu, "Ordu ve Siyaset" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 14*, İstanbul, İletişim yayınları, 1995, s. 1001).

bürokratik Atatürkçülük yorumuna karşı da alışılmışın dışında bir tutum almıştır. Bu tutuma göre, “Atatürk’ün söz ve eylemleri bir dogma veya kutsal bir revelasyon değildir.”<sup>50</sup> Ayrıca Özal, kendisi de bürokrasinin içinden gelmiş olmasına rağmen, “seçilmişlerin atanmışlara önceliği”nden söz ederek askeri bürokrasiyi sivil siyasetin denetimi altına almaya çalışmıştır. Özal’ın bürokratik ideolojiden ayrıldığı ölçüde halka yakın durduğu da dile getirilmektedir.<sup>51</sup>

Turgut Özal’ın sivilleşmeye yönelik iki önemli başarısından söz edilebilir. Bunlardan biri devlet protokolündeki yeriyle<sup>52</sup> ilgilidir. Başbakan olduğu zaman yedinci sırada olan yerini Özal, 1987 başlarında devlet protokolünde üçüncü sıraya alır. Önceden ilk sıradaki Evren’i TBMM başkanı izliyor ondan sonraki dört sırada ise Cumhurbaşkanlığı Konseyi’nin dört üyesi olan paşalar geliyordu. Özal’ın sivilleşme yönündeki ikinci başarısı ise 1987 Haziranı’ndaki “Öztorun Operasyonu” idi. Bu operasyon sivil otoritenin askeri otorite karşısında gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

Öte yandan, Körfez Krizi’nde Özal’ın benimsediği tutum ve Genelkurmay Başkanı Torumtay’ı ve Dışişleri Bakanlığı’nı bilgilendirmeden adımlar atması asker-sivil elitin büyük tepkine çekmiştir. Orgeneral Torumtay bu olay sonrası istifasını sunmuştur. Silahlı Kuvvetlerin en üst kademesinin uyarı ya da veto sunmak yerine istifasını sunması ordu-siyaset ilişkilerinin seyri açısından öncellerinden farklı bir durum arz etmektedir.

Son tahlilde, 24 Ocak ile başlayan ve ANAP hükümetleriyle devam eden dönüşümün, 1990’larda siyaset, toplum ve ekonomide yeni aktörlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlaması söz konusudur. Siyaset sınıfının bu aktörleri dışlaması sonucu gelişen toplumsal kutuplaşma, bu yıllarda kriz dinamiklerini besleyen en önemli unsur olarak tanımlanabilir. Geleneksel sağ ve sol ayrımının kaybolduğu ve siyasal partilerin temsil ve meşruiyet krizlerine tanık olunan bu yıllarda, devletin ve milletin bölünmez bütünlüğüne karşı Kürt sorunu ile laik cumhuriyete tehdit olarak nitelenen siyasal İslam ivme kazanmış bu ise asker-sivil ilişkilerini gerilimli bir atmosfere taşımıştır.

### 5.28 Şubat Süreci Ya da “Post-Modern” Darbe

24 Aralık 1995 genel seçimlerinden oyların yüzde 21,4’ünü alarak 158 milletvekili çıkaran RP’nin sandıktan birinci parti olarak çıkmasının kimi asker ve sivil çevrelerde gerilimlere sebep olduğu bilinmektedir. Siyasal literatüre “post-modern”<sup>53</sup> darbe olarak geçen 28 Şubat Süreci’ne zemin hazırlayan faktörlerin başında Kemalistler tarafından RP’nin demokrasiye ve demokrasinin önkoşulu olan laikliğe inanmadığı tezi ileri sürülmektedir.<sup>54</sup> Bu tezin yanında 28 Şubat süreci, laik kamuoyunun İslami bir partinin arka arkaya kazandığı

<sup>50</sup> Mustafa Erdoğan, “Türk Politikasında Bir Reformist: Özal”, İhsan Dağı, İhsan Sezal., **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İstanbul, Boyut Kitapları, 2003 , s. 20.

<sup>51</sup> A. e. , s. 21.

<sup>52</sup> Genelkurmay Bakanlığı’nın devlet protokolündeki yerine ilişkin tartışmalar, yürütmenin iki başlılığı sorununu yansıtan önemli bir konudur. 12 Eylül sonrası oluşturulan protokol listesi uyarınca Genelkurmay Başkanı bakanlardan önce olmak üzere, Cumhurbaşkanı, TBMM Başkanı ve Başbakanı sonra üçüncü sıradadır. Bu durum demokratik kurum ve kuralların yerleşik olduğu ülkelerden farklıdır. Türkiye dışında hiçbir NATO üyesi ülkede böyle bir protokol yoktur.

<sup>53</sup> “Postmodern” darbe nitelemesi için bkz. Hulki Cevizoğlu, **Generalinden 28 Şubat İtirafı: Postmodern Darbe**, İstanbul, Cevizkağı Yayınları, 2001.

<sup>54</sup> Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, **Cilt:6, İslamcılık**, Haz: Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 600.



seçim başarılarından duyduğu endişeyle beslenmiş bir müdahale olarak da yorum bulmaktadır.<sup>55</sup>

28 Şubat Süreci, “çok eksenli ve çok aktörlü karmaşık değişim sürecinin ürettiği sert çatışmaların bir sonucu”<sup>56</sup> olarak da okunabilir. Bu süreçte laikliğin tehdit altında olduğu iddiası seçimler sonrası kimi medya organları aracılığıyla canlı tutulmuştur. Seçilmiş hükümetin görevden uzaklaştırılması için medya ve “sivil” toplum üzerinden laiklik ilkesinin tehdit altında olduğu işlenmiş ve TSK siyasal alandaki etkinliğini oldukça arttırmıştır. Refahiyol Hükümeti’nin kurulmasıyla birlikte Cumhuriyet tarihinde ilk kez İslamcı bir partinin liderinin Başbakanlık koltuğuna oturduğu bilinmektedir. Erbakan’ın Başbakan olmasından sonra medyada laiklik ilkesinin tehdit altında olduğuna dair haberlerin yoğunluk kazandığı bilinmektedir.

28 Şubat tarihli MGK toplantısında kamuya duyurulan bildirinin anayasa hukuku ve siyaset bilimi açısından “muhtıra” olarak nitelenmekte olduğu ve MGK bildirisinde yer alan kaygının anayasallık ve demokrasiyle bağdaşmayacağını Mustafa Erdoğan şu şekilde ifade etmektedir:

“Bildirinin müelliflerinin temel kaygısı ‘Atatürk milliyetçiliği’, ‘Atatürk ilke ve inkılapları’, ‘çağdaş medeniyet’, ‘rejim aleyhtarı’, ‘çağdışı uygulamalar’, ‘devleti güçsüzleştirmeye yeltenmek’ gibi ibarelerde yansıyan devletçi-ideolojik bir kaygıdır. ...Çağdaşlıktan ve çağdaş medeniyetten ayrılma yönündeki eğilimleri yeren ibarelerle birlikte düşünüldüğünde, laikliğin bir yaşam tarzı olduğunun vurgulanması, devletin asıl kaygısının insan hakları, hukuk devleti ve demokrasi olmayıp, belli bir dünya görüşü ve toplum projesini hakim kılmak olduğunu göstermektedir.”<sup>57</sup>

Öte yandan, bu dönemde, askeri otoritenin merkezileşme süreci ve bu süreçte yargının emir-komuta mekanizmasına tabi kılınmasına tanık olunmuştur. Refahiyol Hükümeti döneminde TBMM’ye getirilen ve Askeri Ceza Kanunu’nda değişiklik öngören bir yasa tasarısında şu hükümler yer almıştır:

“Askeri savcılar; askeri yargıya tabi bütün suçlar sebebi ile yapacakları soruşturmalarda, suçun ağır cezalı olması veya gecikmesinde sakınca umulan hallerde soruşturmaya başlamadan önce teşkilatında Askeri Mahkeme kurulan kıt’a komutanı veya askeri kurum amirinin sözlü iznini alacaklar, daha sonra yazılı olarak teyit edilmesini isteyeceklerdir. (...) Askeri savcılar hazırlık soruşturması sırasında, soruşturmanın genişletilmesi durumunda genel kurala uygun olarak kuruluşunda askeri mahkeme bulunan kıt’a komutanı veya askeri kurum amirinin yazılı veya sözlü iznini alacaklardır.”<sup>58</sup>

Ordu’nun yeni eylem tarzının bu süreçte üç unsur üzerine temellenmiş olduğu bilinmektedir. İlki TSK bünyesinde, siyasi, toplumsal, idari ve ekonomik alanlarda takip mekanizması oluşturmak. İkinci aşamada Silahlı Kuvvetleri siyasi karar yapılarının içine yerleştiren yasal mekanizmalara güç kazandırmak. Diğer yandan, Genelkurmay Harekat Başkanlığı bünyesindeki Psikolojik Harekat Şubesi’nin 28 Şubat döneminde Psikolojik Harekat Dairesi’ne dönüşmüş olduğu bilinmektedir. Bu daire tarafından yasal olmayan

<sup>55</sup> Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 13.

<sup>56</sup> **A.e.**

<sup>57</sup> Mustafa Erdoğan, **28 Şubat Süreci**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 24.

<sup>58</sup> Ali Bayramoğlu, **a. g. m.**, s. 104 – 105.

yollardan yapılan en önemli faaliyetlerin içinde, RP'nin aleyhine haberler hazırlayarak basına vermek ve yayımlanmasını sağlamak ve partinin kapatılması için kampanyalar yapmak olduğu bilinmektedir.

Diğer taraftan, ulusal güvenlik anlayışının yine bu dönemde MGK tarafından değiştirilerek "irtica"nın öncelikli tehdit düzeyine çıkarılmasının ardından. Soğuk Savaş sonrası Türkiye'sinde ulusal güvenlik stratejisinin askeri ağırlıklı mimarlarının Türkiye'ye yönelik iç ve dış tehditlerin azalmadığı konusunda birleşmekte oldukları ifade edilmektedir. Milli Savunma Bakanlığı'nın iki yılda bir yayımladığı *Beyaz Kitap*'ta şu ifadeler yer almaktadır:

"Dengelerin değişim sürecinde olduğu Ortadoğu, Kafkaslar ve Balkanlar gibi istikrarsızlık ve belirsizliklerle dolu bir bölgenin ortasında yer alan Türkiye, Soğuk Savaş sonrası dönemde de terörizm ve radikal dinci akımlar, etnik farklılıklardan kaynaklanan bölgesel çatışmalar, kitle imha silahları ile uzun menzilli füzeler gibi risk ve tehditleri dikkate almak zorundadır."<sup>59</sup>

Bu dönemde, TSK'nın meşru yollarla iş başına gelmiş olan Refahiyol Hükümeti'ni görevinden uzaklaştırmak için başvurduğu yollardan biri de yargı mensuplarına, akademik çevrelere ve medyaya sunduğu brifinglerdir. Ahmet İnsel, brifinglerle bu süreçte TSK'nın kendine biçtiği rolün toplum mühendisliği olduğunu söylemektedir:

"Siyasal meşruiyetini önce kendi silahlı konumundan, sonra Türkiye Cumhuriyeti halkı'nın içinde boğulduğu genel güvensizlik ortamından alan bu toplum mühendisliği misyonunu sürdürmek için, ya otoriter bir siyasi rejimin merkezinde yer almak gerekir ya da bir siyasi parti gibi faaliyet göstermek. Birinci şıkta, Meclis, siyasi partiler çağın zorladığı koşullar nedeniyle tahammül edilen bir figüran olurlar. İkinci şıkta ise, Silahlı Kuvvetler Partisi'nin varlığı silahsız kuvvetlere dayanan siyasi oluşumları güdük bırakır, hatta fiilen yok eder. Türkiye'de bir siyaset ve yönetme biçimi olarak yürürlükte olan ulusal güvenlik rejimi bu iki şıkkın sentezidir. Bu rejimin doğal bir sonucu siyasetin siyasetsizleşmesidir. Silahlı Kuvvetlerin toplum mühendisliği operasyonunun (olayının!!!) sürdürülebilir kalması için siyasetin bir ulusal güvenlik saplantısı içinde gerçekleşmesi gerekir."<sup>60</sup>

"Post-Modern" darbe olarak anılan bu süreçte Refahiyol Hükümeti son bulmuştur. Öte yandan bu dönemde iç ve dış politikada askerinin hükümeti devre-dışı bırakan icraatları olduğu bilinmektedir. İç politikada askerinin Kürt meselesiyle ilgili kendi iç bünyesinde ekonomik ve sosyal nitelikli önlem paketi hazırlaması ve İçişleri Bakanlığı'nı atlayarak özellikle valilikler vasıtasıyla MGK kararlarının bir kısmının uygulanmasına ilişkin uygulamaları buna örnek olarak gösterilebilir. Dış politikada ise Türk-Yunan ilişkilerinin merkezde bulunduğu Avrupa ile ilişkiler, Amerika ile ilişkiler ve Ortadoğu ile ilişkiler, özellikle İsrail ile ilişkilerde askerinin Dışişleri Bakanlığı ile yakın ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir.

## 6. 2000'li Yıllarda Ordu-Siyaset İlişkileri: Sorunlar ve Umutlar

28 Şubat'ın Milli Görüş içinde bölünmelere yol açtığı bilinmektedir. Milli Görüş içindeki yenilikçi kanat 3 Kasım 2002 seçimlerinden galip çıkmıştır. Gelenekçi kanat ise Saadet Partisi'ni kurmuştur. Yenilikçilerin kurmuş olduğu AKP'nin iktidara gelmesinin,

<sup>59</sup> Milli Savunma Bakanlığı, *Beyaz Kitap*, Ankara, 2000, s. 1

<sup>60</sup> Ahmet İnsel, "Ulusal Güvenlik Siyaseti ve Silahlı Kuvvetler Partisi", *Birikim*, Sayı:149, 2001, s. 13.

1999'da Avrupa Birliği'ne tam üyelik statüsü sonrası askeri bürokrasisinin görece de olsa liberal demokrasilerdeki olağan rolüne evrilmesine ve askeri bürokrasinin sistem içindeki özerkliğini zayıflatan gelişmelere zemin hazırladığı bilinmektedir. Özellikle 2003'ten sonraki düzenlemeler sistemin kısmi de olsa sivilleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Diğer taraftan, 2002 seçimleri öncesi asker-sivil ilişkilerinin seyrine ve yapılan yasal düzenlemelere bakacak olursak 2001 tarihinde gerçekleşen, 1982 Anayasası'nın 37. maddesini içeren en kapsamlı anayasa değişikliği çerçevesinde, MGK'nın yapısı ve faaliyetlerini düzenleyen 118. maddenin elden geçtiğini görürüz. Bu düzenlemeyle askeri kesimin sayısal üstünlüğü siviller lehine bozulmuştur. Öte yandan maddenin ikinci fıkrasındaki, MGK'da alınacak kararların "Bakanlar Kurulu'nca öncelikle dikkate alınacağı" şeklindeki ifade yerini "Bakanlar Kurulu'nca değerlendirilir" ibaresine bırakmıştır. Böylelikle 1961 Anayasası ile başlayan MGK'nın görev ve yetkilerinin genişletilmesinin güç kaybettiği bilinmektedir.

Öte yandan dönemin asker-sivil ilişkilerinin kimi zaman gergin olduğu bilinmektedir. Bunun somut bir örneği şu olaydır: 23 Nisan 2003 tarihli dönemin Meclis Başkanı Bülent Arınç'ın düzenlediği Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı resepsiyonuna Genelkurmay Başkanı'nın, Arınç'ın türbanlı eşinin de katılması sebebiyle gitmediği bilinmektedir. Ayrıca, 5 Mayıs 2003 tarihinde de Silahlı Kuvvetler, bir basın açıklamasıyla laik, demokratik ve sosyal hukuk devletinin en büyük güvencesi olduğunu ifade etmiştir. Aynı yılın Ekim ayında ise General İlker Başbuğ'un basına sunduğu bir açıklamada her yıl İmam Hatip Liselerinden 25000 öğrencinin mezun olduğu, ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 5500 din görevlisi atadığını belirttiği bilinmektedir.<sup>61</sup>

Bu dönemde, asker-sivil ilişkilerindeki anti-demokratik uygulamaların düzeltilmesine yönelik icraatların meydana geldiği de bilinmektedir. Mayıs 2003'te Avrupa Birliği 6. uyum paketinde gerçekleştirilen bir değişiklikle Radyo Televizyon Üst Kurulu'ndaki MGK temsilcisi devre dışı bırakılmıştır. 30 Temmuz 2003 tarihinde ise TBMM'den geçen Avrupa Birliği'ne ilişkin 7. Uyum Paketi içeriğiyle asker-sivil ilişkilerini siviller lehine çevirmeyi hedefleyen önemli adımlardan birisi atılmıştır.

Diğer taraftan MGK Genel Sekreteri'nin siviller arasından da tayin edilebilmesi ve sekreterin seçilmesinin Başbakan'a devredilmesi de sivilleşme yönünde kaydedilen bir diğer gelişmedir. Kurulun ayda bir yapılan toplantıları iki aylık periyotlara çevrildiği de bilinmektedir. Kurulun icracı yetkilerinin kaldırılması da sivilleşme yönünde önemli bir adım olarak görülmektedir. 7. Uyum Paketi askeri harcamalar ve mallara yeni hükümler getirerek mutlak denetimsizlik rejimini değiştirmeyi de hedeflemiştir. Böylelikle sembolik de olsa askeri harcamalar hem siyasi hem de hukuki olarak denetime açık hale gelmişlerdir.

1999 yılında Avrupa Birliği'ne adaylık süreciyle başlayan ve 2002 sonrası ivme kazanan asker-sivil ilişkilerinin görece demokratikleştirilmesine rağmen "Cumhuriyet'in ve temel niteliklerinin kurucu ve kollayıcı aktörü" olarak TSK'nın, siyaset alanına müdahaleleri son bulmamıştır. Bunun açık bir örneği 27 Nisan 2007 tarihli Genelkurmayın, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapıldığı gece kurumun resmi internet sitesinden yayımladığı

<sup>61</sup> Aktaran, Gareth Jenkins, "Continuity and Change: Prospects for Civil-Military Relations in Turkey", *International Affairs*, Sayı:83, 2007, s. 350.

bildiriyle<sup>62</sup> vücut bulan müdahalesidir. Halkın din duygularının istismar edildiğinin öne sürüldüğü bildiride, Şanlıurfa'da başörtülü küçük kız çocuklarının ilahi söylemesi ve Kutlu Doğum Haftası etkinliklerine katılmaları yönünde talimat verilmesi gibi olaylardan hareketle rejimin “irtica” tehdidi altında olduğunun söylenmesinin altındaki asıl hedefin Cumhurbaşkanlığı seçim sürecine müdahale olduğu bilinmektedir.

Sonuç olarak 1999'da Türkiye'nin AB'ye tam üyelik statüsüne hak kazanması sonrası demokratikleşme ve ordu – siyaset ilişkilerinin liberal demokrasilerdeki ordu – siyaset ilişkilerinin seyrine evrilmesi özellikle 2001 ve 2003'te yapılan yasal ve anayasal düzenlemelerle ivme kazanmıştır. Ancak bu durum, fiili olarak gereken sivilleşmeye zemin hazırlamamıştır, zira seçilmiş hükümetin emrinde olması gereken askeri bürokrasi hala fiili özerk bir yapıya sahiptir.

### **Sonuç**

Osmanlı'nın son dönemlerini takiben, Cumhuriyet'in kurulmasından günümüze dek tek-parti dönemi dışında neredeyse her zaman Türk Ordusu şu veya bu şekilde siyasette söz sahibi olmayı sürdürmüştür. Ordunun sahip olduğu siyasi rol, Türkiye'deki sosyo-kültürel değerler, tarihi miras ve ordunun Türk modernleşme sürecinin taşıyıcı gücü olmasıyla da devamlı olarak yeniden üretilmektedir. Genel olarak Türk ulus-devletini özel olarak ise Atatürk devrimlerini “iç” ve dış düşmanlardan koruma misyonu, ordunun siyasetteki ayrıcalıklı konumunu güçlendiren bir diğer faktördür.

Çalışmamızda Osmanlı'dan günümüze asker-sivil ilişkilerinin seyri özellikle 1960, 1971 ve 1980 müdahaleleri özelinde detaylı bir biçimde ele alınmış ve asker-sivil ilişkilerinin dayandığı yasal ve yapısal temeller ele alınmaya çalışılmıştır.

Öte yandan, 1990'ların sonlarından itibaren Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik süreci, ordunun siyasi rolünü görece zayıflatmış ve yapılan yasal/anayasal düzenlemelerle ordunun konumu ve rolü, demokratik sistemlerdeki olağan duruma doğru evrilmeye başlamıştır. Bu çalışmada günümüzde hala ordunun siyasal İslam ve Kürt meselesi konuları çerçevesinde siyasi roller edinme eğiliminin olduğunun altı çizilmiştir. Bu da Cumhuriyet'in kendi temel tasarımlarından olan Batılılaşma projesiyle çelişen bir durum arz etmektedir.

Türkiye, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana yüzünü Batı'ya dönmüş olan bir devlet olarak asker-sivil ilişkilerinde liberal-demokratik modeli benimsemek durumundadır. Bu modelde ise askerler seçilmiş hükümetin emrinde çalışan memurlar olarak görülürler. Ancak Türkiye'de Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı ve “gölge kabine” olarak nitelenen Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ile yürütmenin üç başlı olduğu bilinmektedir. Bu ise demokratik düzene aykırı olarak addedilmektedir. Bu bağlamda, AB uyum yasaları kapsamında Türk siyasal yapısının asker-sivil ilişkilerinin dönüşmesiyle daha fazla demokratikleşeceğini umut etmek safdillik olmasa gerek.

---

<sup>62</sup> Bildiri metni için bkz.

(Çevrimiçi) [http://www.tsk.mil.tr/10\\_AR\\_SIV/10\\_1\\_Basin\\_Yayin\\_Faaliyetleri/10\\_1\\_Basin\\_Aciklamalari/2007/BA\\_08.html](http://www.tsk.mil.tr/10_AR_SIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_Basin_Aciklamalari/2007/BA_08.html) (24.09.2009)

## KAYNAKÇA

### Kitaplar

- Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak, 2007
- Ahmad, Feroz: **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, Kaynak, 1985
- Alkan, Ahmet Turan: **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2001
- Bayramoğlu, Ali: **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, İstanbul, İletişim, 2007.
- Bayramoğlu Ali, Ahmet İnel (Haz): **Bir Zümre, Bir Parti Türkiye'de Ordu**, İstanbul, Birikim, 2006.
- Cevizoğlu, Hulki: **Generalinden 28 Şubat İtirafı: Postmodern Darbe**, İstanbul, Cevizkabuğu, 2001.
- Cizre, Ümit: **Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ – Ordu – İslamcılık**, İstanbul, İletişim, 1999.
- Çelik, Seydi: **Asker ve Devlet: Osmanlı'dan Günümüze Askeri Bürokrasinin Sistem İçindeki Yeri**, İstanbul, Salyangoz, 2008
- Dağı, İhsan: **Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği**, Ankara, İmge Kitabevi, 1998.
- Dursun, Davut: **27 Mayıs 1960 Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, İstanbul, Şehir, 2001
- Erdoğan, Mustafa: **28 Şubat Süreci**, Ankara, Yeni Türkiye, 1999.
- Erkanlı, Orhan: **Anılar..., Sorunlar..., Sorumlular...**, İstanbul, Baha, 1972.
- Eroğul, Cem: **Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara, İmge, 1990.
- Hale, William: **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil, 1996.
- Janowitz, Morris: **Military Institutions and Coercion in the Developing Nations**, Chicago, Chicago Press, 1977.
- Jenkins, Gareth: **Context and Circumstance: The Turkish Military and Politics**, New York, Oxford University Press, 2001
- Kansu, Aykut: **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim, 1995.
- Keyder Çağlar: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 13. Baskı, İstanbul, İletişim, 2008.
- Nordlinger, Eric: **Soldiers In Politics : Military Coups and Governments**, Prentice Hall, New Jersey, 1977.
- Örs, Birsen: **Türkiye'de Askeri Müdahaleler [Bir Açıklama Modeli]**, İstanbul, Der, 1996.
- Özdağ, Ümit: **Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ordu -Siyaset İlişkileri**, Ankara, Gündoğan, 1991
- Özdemir, Hikmet: **Rejim ve Asker**, İstanbul, Afa, 1989.
- Öztürk, Metin O: **Ordu ve Politika**, Ankara, Gündoğan, 1993.
- Sakallıoğlu, Ümit Cizre: **AP-Ordu İlişkileri: Bir İnkilemin Anatomisi**, İstanbul, İletişim, 1993.
- Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 14. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi, 2006.
- Tunçay, Mete: **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, Ankara, Tarih Vakfı Yurt, 1981.

Turhan, Talat: **27 Mayıs 1960'tan 28 Şubat 1997'ye: Devrimci Bir Kurmay Subayın Etkinlikleri**, İstanbul, Sorun, 2001.

Türkeş, Alpaslan: **27 Mayıs ve Gerçekler**, Ankara, Berikan, 2000.

Ünsaldı, Levent: **Türkiye'de Asker ve Siyaset**, Çev. Orçun Türkay, İstanbul, Kitap, 2008.

Weiker, F. Walter: **The Turkish 1060-1961 Revolution: Aspects of Military Politics**, Washington, Brookings, 1963.

Yazıcı, Serap: **Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri**, Ankara, Yetkin, 1997.

### Makaleler

Bayramoğlu, Ali: "Asker ve Siyaset" **Bir Zümre, Bir Parti, Türkiye'de Ordu**, Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006. s. 59- 118.

Cizre, Ümit: "Egemen İdeoloji ve TSK: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz", **Bir Zümre, Bir Parti, Türkiye'de Ordu**, Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006. s. 145- 163.

Demirel, Tanel: "Civil-Military Relations in Turkey: Two Patterns of Civilian Behaviour Towards the Military", **Turkish Studies**, C:4, Sayı:3, Güz 2003, s. 1- 25

Erdoğan, Mustafa: "Türk Politikasında Bir Reformist: Özal", **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet** Haz. İhsan Dağı, İhsan Sezal, İstanbul, Boyut, 2003, s. 18- 29

İnel, Ahmet: "Ulusal Güvenlik Siyaseti ve Silahlı Kuvvetler Partisi", **Birikim**, Eylül 2001, Sayı:149, s. 8 – 13.

Jenkins, Gareth: "Continuity and Change: Prospects for Civil-Military Relations in Turkey", **International Affairs**, 2007, Sayı.83, 339-355.

Keyder, Çağlar: "Cumhuriyet Devleti Ne Kadar Güçlüydü?" **Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu**, Haz. Mürşit Balabanlılar, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, s. 328 – 342.

Michaud-Emin, Linda: "The Restructuring of the Military High Command in the Seventh Harmonization Package and its Ramifications for Civil-Military Relations in Turkey", **Turkish Studies**, C.8, Sayı:1, Mart 2007, s. 25- 42.

Özkan, Cemal: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ordu" , **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

Sakallıoğlu, Ümit C.: "Ordu ve Siyaset" **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 14**, İstanbul, İletişim yayınları, 1995, s. 1001- 1007

Yavuz, Hakan: "Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt:6, İslamcılık**, Haz: Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 591 – 603

### Diğer

Milli Savunma Bakanlığı, **Beyaz Kitap**, Ankara, 2000

27 Nisan 2007 tarihli "elektronik-muhtıra" hakkında köşe yazıları ( 18.10.2009)

(Çevrimiçi) <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=219781>

(Çevrimiçi) <http://yenisafak.com.tr/yazarlar/?t=30.04.2007&y=YasinAktay>

“E-muhtıra” \ 27 Nisan 2007 tarihli Genelkurmay internet bildirisi metni ( 24. 10. 2009)

(Çevrimiçi) [http://www.tsk.mil.tr/10\\_ARSIIV/10\\_1\\_Basin\\_Yayin\\_Faaliyetleri/10\\_1\\_Basin\\_Aciklamalari/2007/BA\\_08.html](http://www.tsk.mil.tr/10_ARSIIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_Basin_Aciklamalari/2007/BA_08.html)

Avrupa Birliği 2004 Yılı İlerleme Raporu (5. 5. 2010)

(Çevrimiçi) [www.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/2994/ilerle04.pdf](http://www.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/2994/ilerle04.pdf)